

Əsrlərdən gələn səslər
Bakı Əlyazmalar İnstitutu
Fərid Ələkbərov

Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - Aİ 8.2 (Yay 2000)
© Azerbaijan International

Neft maqnatı və xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1823-1924) formal təhsil almamışdı. Hətta o, o zamanlar işlədilən azərbaycan ərəb əlifbasında belə yazmağa və ya oxumağa bilmirdi. Savadsız olması onun əsrin əvvəlində Neft Partlayışı dövründə böyük dövlət toplanmasına mane olmadı və o, özünün savadsız olmasına baxmayaraq bütün Azərbaycanlıların yaxşı təhsil almasını istəyirdi.

Savadlanmaya kömək etmək məqsədilə o, Bakıda qızlar üçün pansion açdı və bu, Şərqdə ilk belə pansion idi. Mühafizəkar müsəlmanlar qadınları savadlandırmaq fikrinə qarşı getdikdə, Tağıyev onlara belə cavab verdi: “Təhsil almış qadın təhsil almış anadır və beləliklə, o, öz uşaqlarına geniş dünyaya görüşü verə bilər.”

Hal hazırda köhnə pansionun yerində Əlyazmalar İnstitutu və onun nadir orta əsrlər Şərq mətnləri toplusu yerləşir. Tağıyev bunu bilsə idi, orada saxlanılan kitabları oxumağa belə bəyənə fəxr edərdi. Kədarli həqiqət ondan ibarətdir ki, bu gün Azərbaycan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların çoxu da həmin əlyazmaları oxumağa bilmir. Çünki, ərəb dilinin dövlət dili olduğu dövrdən bu zamana kimi əlifba 3 dəfə dəyişilib. (Jurnalın buna həsr olunmuş nömrəsinə bax, Aİ 8.1, Əlifba və Dilin keçid dövrü.) Ərəb əlifbası 1939-cu ildə islamın kökünü kəsmək üçün Sovetlər tərəfindən qadağan olunmuşdu.

Əlyazmalar İnstitutunun tibb tarixçisi Fərid Ələkbərov respublikada orta əsrlər azəri ərəb mətnlərini oxumağı bacaran bir neçə gəncdən biridir. O, artıq unudulmuş tibbi biliyin bir hissəsini geri qaytarmaq ümidində öz akademik karyerasını ilk tibbi əlyazmaları öyrənməyə həsr edib. Burada Fərid İnstitutun bəzi nadir əlyazmaları haqqında qısa məlumat verir.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda orta əsrlər Şərq əlyazmaları yığılır, sistemləşdirilir, saxlanılır və dərc olunur. Hal hazırda burada Azərbaycan, türk, özbək, fars və ərəb dilində 40000-ə yaxın əsər var. Bu mətnlər bizə orta əsrlərdə azərbaycanlıların tibb, astronomiya, riyaziyyat, poeziya, fəlsəfə, hüquq, tarix və coğrafiya haqqında hansı fikirdə olduqları haqqında məlumat verir.

İnstitutun əsası 1924-cü ildə Bakıda Ümum Azərbaycan Regional konqresi keçirilən zaman qoyulmuşdu. Konqres qədim əlyazmalara və nadir kitablara həsr olunan şəbəkəyə malik elmi kitabxana yaratmağı qərara aldı. Əvvəl bu kitabxana Azərbaycanın elmi tədqiqat cəmiyyətinin bir hissəsi idi; sonra isə o, Nizami

Ədəbiyyat İnstitutuna birləşdirildi. 1950-ci ildə Əlyazmalar şöbəsi Müstəqil Elmi Tədqiqat Mərkəzinə çevrildi. 1986-cı ildə onun adı Əlyazmalar İnstitutuna çevrildi.

İnstitutda olan qədim əlyazmaların çoxu Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Əbdülqani Əfəndi Xalisəqarizadə, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Bəhmən Mirzə Qacar və Mir Möhsün Nəvvab daxil olmaqla 19-cu əsr və 20-ci əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli düşüncə sahiblərinin xüsusi toplusundan alınıb. İnstitut hələ də bütün Azərbaycan ərazisindən əlyazmalar, nadir kitablar və tarixi sənədlər toplamaqla məşğuldur.

İnstitut Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən 1898-1901-ci illər ərzində tikilən köhnə Aleksandriya Rus Məsəlman Qadın pansionunun binasında yerləşir. Bu, müsəlman Şərqiində ilk qız məktəbi idi. Bu bina Polşa memarı İosif Qoslavski (1865-1904) tərəfindən layihələşdirilib. O, həm də Bakı Şəhər Bələdiyyəsini və hazırda Milli Tarix muzeyinin yerləşdiyi Tağıyev muzeyi olan Tağıyevin şəxsi evini də layihələşdirib.

1918-ci ildə Azərbaycan müstəqil olandan sonra Tağıyev binanı nazirlər kabineti kimi istifadə etmək üçün Azərbaycan hökumətinə verdi. 1920-ci ildə Qırmızı Ordu Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Bolşeviklər binanı Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları qərargahına çevirdilər. Bundan sonra o, Azərbaycan Respublikasının Ali Sovet Prezidiumunun binası oldu (Parlamentin hakimiyyət orqanı). 1950-ci ildən isə bu binada indiki Əlyazmalar İnstitutu yerləşir.

Nizamiyə verilən düzgün qiymət

İnstitutun ən dəyərli xəzinələrindən biri də adətən Nizami adlandırılan 12-ci əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi tərəfindən yazılmış şeirlər toplusu olan “Xəmsə”nin tam əlyazmasıdır. Əlyazmanın üzü 1636-cı ildə Dust Məhəmməd ibn Dərviş Məhəmməd Dərəxtiçi tərəfindən köçürülmüşdü. Əlyazma ona görə yeganədir ki, Dust Məhəmməd əlyazma ilə öz işini qurtardıqdan sonra əldə etmək mümkün olan ən qədim “Xəmsə”ni aldı və özünün üzünü köçürdüyü əlyazmada qeydlər etdi. Mətn 15-ci əsrdə yayılmış yazı üslubu olan nəstəliq xətti ilə yazılıb.

Əlyazmanı oxuya bilməsəniz belə, ona baxmaq adama ləzzət verir, çünki, o çox gözəldir. Hər bir şeirin başlığı parlaq rənglərlə və qəşəng qızılı naxışlarla bəzədilib. Burada İsfahan miniatür məktəbinə aid 11 miniatür var.

Nizaminin “Xəmsə”sinə çəkilmiş ən ilkin miniatürlər 15-ci əsrə təsadüf edir. Nizaminin hekayələri Şiraz və Heratdan olan rəssamlar tərəfindən bəzədilmişdi. 16-cı əsrdə Azərbaycanlı miniatürçülər Təbriz miniatür məktəbinin əsasını qoydu. Bu rəssamların sırasında Sultan Məhəmməd Təbrizi, Ağa Mirək, Mirzə Əli, Müzəffər Əli və Mir Seyid Əli var idi.

Əlyazmalar İnstitutu Sənəinin “Həqiqət Bağı” (1625-ci ildə çəkilmişdir), Əmir Xosrov Dehləvinin “Səkkiz Behişt” (1579), Nizami Gəncəvinin “Yeddi Gözəl” (1636), Urfinin “Divan” (17-ci əsr), Hafiz Şirazinin “Divan” (1584), Məktəbinin “Leyli və Məcnun” (17-ci əsr), Əmir Şahinin “Nuşafərin və Gövhərtac” (1829), “Divan” (1573), Məhəmməd Füzulinin “Divan” (17-ci əsr) əsərləri də daxil olmaqla miniatür ilə bəzədilmiş bir çox kitablara malikdir.

Bu rəngarəng miniatürlərdə müxtəlif ov, musiqi dinləmə, rəqs, yemək, bağçılıq, savaş və məhəbbət səhnələri, eləcə də təbii mənzərələr, güllər, bağlar, bülbüllər, çiçəkləyən ərik ağacları öz əksini tapmışdır. Nizaminin “Xəmsə”sində olan ən məşhur miniatürlərdə Leyli və Məcnun, Xosrov və Şirinin məhəbbət hekayələri təsvir olunur. (Romeo və Cülyettaya bənzər Leyli və Məcnun hekayəsi haqda daha ətraflı məlumat və şəkillər üçün bax: Jan Pyer Ginyunun “Həddən Artıq Sevən bir şəxs: Leyli və Məcnun rəvayəti” məqaləsi, Aİ 6.3, Payız 1998, səhifə 33.)

Səhnələrə daxildir: “Dilənçi qadın Məcnunu Leylinin yanına gətirir,” “Leyli və Məcnunun görüşməsi,” “Leyli səhrada Məcnuna baş çəkir,” “Xosrovun Şirini çimərkən görməsi” və “Xosrov və Şirinin qızın nağılına qulaq asması”. “Ov” adlanan miniatür isə şahın və onun böyük atlı dəstəsinin iri ov sürüsünü (ceyran, maral və vəhşi at) izləməsini göstərir.

Tibbi Əlyazmalar

İnstitutda mövcud olan ən dəyərli tibbi əlyazma Avisennanın “Tibb qanunları” əsərinin 12-ci əsr nümunəsidir. Avisenna (Əbu Əli İbn Sina) (980-1037) indiki Özbəkistanda yerləşən Buxara şəhərində anadan olub. O, sonrakı tibbi tədqiqatlarının çoxunu İranda etmişdi.

1030-cu ildə yazılmış “Tibb qanunları” tibb tarixində yeganə ən məşhur kitab sayılan tibbi biliklərin ensiklopediyasıdır. Əlyazmanın İnstitutda olan nümunəsinin üzü 1143-cü ildə – mətnin yazıldığı vaxtdan təxminən 100 il keçdikdən sonra köçürülüb. Bu əlyazma dünyada İbn Sina əlyazmalarının ən qədimlərindən biridir və ən etibarlı əlyazma hesab edilir.

12-ci əsrdə Kremonalı Qerard (1140-1187) “Qanunlar”ı ərəb dilindən latın dilinə tərcümə etdi və Avropa universitetlərində ondan dərslük kimi istifadə etməyə başladılar. Bu kitaba o qədər ehtiramla yanaşırdı ki, Mikelanjelo onun haqda demişdi: “Başqalarının ardınca gedib düzgün olmaqdan, Avisennanın ardınca gedib səhv olmaq daha yaxşıdır.”

“Qanunlar” kimi qədim Şərqi tibbi mətnləri profilaktik təbabəti əsas sayır və heyvan piyindən çox istifadə etməməyi məsləhət görür. Belə sayılırdı ki, sağlam qalmağın əsas səbəblərini dərman otları və aromaterapiya təşkil edir.

Təəssüflər ki, bu mətnlərdə adı çəkilmiş biliklərin çoxu ya itirilib ya da unudulub. Məsələn, İbn Sina tərəfindən adı çəkilən 726 dərman bitkisindən Azərbaycanda bu gün yalnız 466-sı bitir. Onlardan 252-si müasir təbabətdə heç istifadə olunmur.

İnstitutda olan digər vacib İran tibbi əlyazması Şəmsəddin İbn Kəmaləddin Kaşaninin “Bədənlərin ruhları”dır (Ərvah əl-Əcsad). Bu tibbi ensiklopediyanın üzü 17-ci əsrdə su nişanları olan yüksək keyfiyyətli Avropa kağızına köçürülmüşdü. Kaşani öz kitabında sadəcə mürəkkəbə doğru hər bir dərman və xəstəliyin geniş şərhini verir.

Bu kitabı yazmamışdan əvvəl Kaşani qədim və orta əsrlər təbibləri Hippokrat, Qalen, Zəkəriyə Razi, İsmayil Qurqani və İbn Baytar da daxil olmaqla öz sələflərinin əsərlərini diqqətlə öyrənmişdi. Onun ensiklopediyası

çox böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki bu əsər dünyanın heç bir kataloq və arayışlarda öz əksini tapmamışdır.

Nadir Mətnlər

Məhəmməd bin Əbubəkr əş-Şəfi tərəfindən yazılmış 15-ci əsr mətni hüquqa aiddir. “İrşad əl-Mühtac ilə Şarh əl-minhac” əsərində Əbubəkr “Minhac ət-Tibin” kimi tanınan müsəlman qanununa dair ən geniş və məşhur əsərin izahını verir. “Minhac ət-Tibin” əsəri 13-cü əsr tanınmış hüquqçusu olan İmam Muhiəddin Əbi Zəkəriyə Yəhya bin Şərəf ən-Nəvai əş-Şəfi tərəfindən yazılmışdır.

“Əl-İrşad”ın Bakı əlyazması böyük maraq doğurur, belə ki, o, yazıcının öz əli ilə köçürülmüşdür. Bu əlyazma bizə bəzi kataloq və mənbələrdə yazıcının və onun əsərinin adına dair səhvlərə son qoymağa imkan verir.

Diqqəti cəlb edən digər bir nadir əsər də 15-ci əsr astrologiyaya dair Azərbaycan əlyazması olan “Kitab ət-Tancım”dır. Onun müəllifi olan azərbaycanlı alim Hoca ibn Adili İbray müxtəlif bürclər haqda, ulduz və planetlərin insan tələyinə olan təsiri haqda və ulduz fəlini hazırlamaq və oxumaq haqda məlumat verir. Bu əlyazma göstərir ki, artıq 15-ci əsrdə Azərbaycan dili çox yaxşı inkişaf etmişdi. Hətta o vaxt da bu dildə astronomik, astroloji, coğrafi, fəlsəfi və etik anlayışları ifadə etmək üçün terminlər var idi.

Yuxarıda adlarını çəkdiyim bir neçə qədim mətn Əlyazmalar İnstitutunda mövcud olan mətnlərin çox kiçik bir hissəsini təşkil edir. Orada həmçinin A. A. Bakıxanovun “Qanuni Qüdsi” (Tiflis, 1831), Mirzə Kazımbəyin “Tatar əlifbası kitabı” (Qazan, 1839), Həsən ibn Mehdimin “Ana dili” (Təbriz, 1894), Mirzə Şəfi Vazehin “Müntəxəbatı-Türki” (Təbriz, 1855), Mirzə Həsən əl-Qədərinin “Məşhur Qafqaz və Azərbaycan şairlərinin şeirlər toplusu” (Leypsiq, 1867), “Dağıstan tarixi” (Sankt Peterburq, 1894) və Həsən Bəxərlinin “Azərbaycan tarixi” (Bakı, 1921) kimi litoqraflar (köhnə çap kitabları) da var.

İnstitut həmçinin 19-cu əsrin sonundan 20-ci əsrin əvvəlinədək olan qəzet və jurnalların toplusuna malikdir. Bu nəşrlər tarixi hadisələri olduğu kimi təsvir edir: Rusiyada inqilab, Azərbaycanın ilk dəfə müstəqilliyinin elan edilməsi, Azərbaycan-Erməni münaqişəsi, İngilis ordusunun Bakıya daxil olması, Rus qoşunlarının Azərbaycanı işğal etməsi, Stalin repressiyaları, müxtəlif əlifba dəyişiklikləri və Azərbaycanda sənaye və təhsilin inkişafı.

İstiqlaliyyət küçəsi #8

Müdir Məmməd Adilov

Tel: (99-412) 92-31-97

Elmi Katib Paşa Kərimov, 92-14-01

İş günləri: Bazar günündən şənbəyədək hər gün

Giriş: Pulsuz

Fərid Ələkbərovun Əlyazmalar İnstitutunda olan qədim tibbi əlyazmalar üzərində apardığı tədqiqat haqda ətraflı məlumat almaq üçün bax: Betti Bleyerin “Azərbaycanın Tibbi Əlyazmaları” məqaləsi, Aİ 5.2, Yay 1997, səhifə 51.

Tərcümə: Gülnar Aydəmirova
Veb üçün hazırlayan və redaktə edən: Arzu Ağayeva